

İSLAM HUKUKU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Sayı: 36
Ekim 2020



www.islamhukuku.com

www.islamhukuku.org

www.islamhukuku.net

ISSN 1304-1045

TÜRKLERİN HANEFİ MEZHEBİNİ BENİMSEMESİNİ KOLAYLAŞTIRAN FAKTÖRLER *

Doç. Dr. Muhammed Fatih TURAN**

Özet: İslamiyet ile ilk tanışmaları Emeviler dönemine rastlayan ancak Abbasi devleti zamanında İslam dünyasıyla etkili bir iletişim içerisine giren ve kitleler halinde Müslümanlığı kabul eden Türklerin tamamına yakını Hanefi mezhebini benimsemiştir. Hanefi mezhebinin Türkler tarafından benimsenmesi rastgele gerçekleşmemiş, bu mezhebin bazı karakteristik özellikleri ile sosyal, siyasi, coğrafi ve kültürel sebepler, Türklerin bu tercihinde etkili olmuştur. Bu çalışmamızda, Hanefi mezhebinin oluşum ve gelişim süreci de dikkate alınarak, Türklerin bu mezhebi kabul etmelerini kolaylaştıran etkenler ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hanefi Mezhebi, Türk, fıkıh, hukuk.

Factors That Facilitate the Adaption of Turks Sect of Hanafi

Abstract: Almost all of the Turks first meeting with Islam coincided Umayyad period but having an effective communication with Islamic World during the Abbasi State and accepting Islam in masses adopted the Hanafi Sect. The adoption of the Hanafi Sect by the Turks did not occur randomly, some characteristic features of this sect and social, geographical, political and cultural reasons influenced this preference of the Turks. In this study, considering the constitution and development process of Hanafi Sect, factors that make it easier for Turks to accept this sect are discussed.

Keywords: Sect of Hanafi, Turks, fiqh, law.

GİRİŞ

Bilindiği üzere, Hz. Peygamber (s.a.v) hayattayken dini hayata ve hukuki ilişkilere dair meselelerin çözümü vahiy kontrolünde idi. Hz. Peygamber'in ihtiyaca binaen ya da sorulan sorular karşısında yaptığı ve fıkıh usulünde beyân olarak kabul edilen açıklamaları, sahabenin nasları anlamaları için yeterliydi.¹

Hz. Peygamber'in (s.a.v) ahirete irtihali ile birlikte Müslüman nüfusun bulunduğu değişik merkezlere dağılan fakih sahâbîler, buralardaki Müslümanlara İslâmiyet'i hem teorik hem de uygulamalı olarak öğrettiler. Bir taraftan da mesailerini bu sahabîlere talebe olmaya hasreden, nasların anlaşılması ve olayların tahlil

* Bu makale, 28-29 Aralık 2019 tarihlerinde Diyarbakır'da düzenlenen III. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde "Türklerin Hanefi Mezhebini Benimsemesini Kolaylaştıran Sebepler" adıyla sunulan tebliğin geliştirilmiş halidir.

** Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, fatih.turan@erzincan.edu.tr

1 Hafif, *Esbabu İhtilaf'il-Fukaha*, s. 24 vd.; Pala, *İslam Hukukunda İhtiyat İlkesi*, s. 3.

edilip değerlendirilmesi konusunda onların yaklaşımını koruyan, başkalarına aktaran ve öğreten tâbiun âlimleri yetiştirdi. Bu faaliyetlerin icra edildiği ilim merkezlerinde, sağlam kabul edilen sünnet malzemesi ve benimsenen ictihad yöntemleri yanında, kazâ ve fetva alanında ortaya koyulan sonuçlar ve toplumun pratikleri bakımından da farklılaşmalar görüldü. Bu farklılaşmaların bir ekolleşme halini aldığı hicri I. ve II. yüzyıllarda en belirgin ihtilaflar Irak (Kûfe) ve Hicaz (Medine) âlimleri arasında meydana geldi.² Siyasî görüş ayrılıkları, İslâm'ın yayılma sürecinde karşılaşılan yeni kültürler ve sosyal değişim, doğal olarak, ortaya çıkan bu farklılaşmaların kurumlaşmasına yol açtı.³ Daha sonraları “mezhep” adını alan bu oluşumlardan Irak (Küfe) ekolünü Hanefilik, Hicaz ekolünü ise Maliki ve Hanbeli mezhebi temsil etmeye başladı.⁴ Şâfiî mezhebi ise Irak (Küfe) ekolü ve Hicaz ekolü arasında özgün bir sentez gerçekleştirme eğilimine girdi.⁵

İslam hukuk tarihinin dönüm noktalarından biri, bu mezheplerin teşekkül ettiği devirdir. Fıkıhın kurumsal yapıya dönüştüğü bu dönem genel olarak Emevîler'in son döneminden başlayarak, 250 yıllık bir dönemi kapsamaktadır.⁶ Bu mezheplerin tek amacı Kur'an'ın ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Kur'an'ın tatbiki olan hadis-i şeriflerinin doğru bir şekilde anlaşılması ve bunlardan doğru ve isabetli şer'î hükümlerin çıkarılması olmuştur. Bu gaye ile teşekkül etmiş fikhî mezhepler, İslam Hukuk doktrininin oluşmasına büyük katkı sağlamışlardır.

İslam toplumunun en yaygın mezhepleri olan Hanefi, Maliki, Şâfiî ve Hanbeli mezheplerinin Müslümanların yaşadığı farklı bölgelerde benimsenmesinde, sosyal, siyasal, coğrafi ve kültürel şartların etkisi olmuştur. Bu bağlamda Şâfiîlik, yoğun olarak Endonezya ve Malezya'da, Türkiye'nin Güneydoğu bölgesinde, Kuzey Irak ve Suriye üzerinden Ürdün'e kadar çizilecek koridorda ve Yemen ile Mısır'ın bir kısmında taraftar bulmuştur. Malikilik, Kuzey Afrika, Endülüs bölgesi ve Irak'ta, Hanbelilik çoğunlukla Arap yarımadasında kabul görmüştür. Hanefilik ise dört sunnî mezhebin nüfus açısından en geniş olup, tüm İslam aleminin yaklaşık %45'ini oluşturmaktadır. Hanefi mezhebi daha çok Pakistan, Hindistan, Bangladeş'de ve Türkiye, Suriye, Irak, Afganistan, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan, Çin'in Sincan Uygur Eyaleti, Kafkaslar, Balkanlar gibi çoğunlukla Türklerin yaşadığı bölgelerde yaygınlık kazanmıştır.⁷

2 Koca, “Mezhep”, *DİA*, XXIX, 557.

3 Onat, “Mezhep Kavramı ve Mezheplerin Doğuş Sebepleri”, s. 7.

4 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, I, 205, 206; Kılıçer, “Ehl-i Re'y”, *DİA*, X, 521, 524.

5 Ayrıntılı bilgi için bk. Aybakan, “Şâfiî Mezhebi”, *DİA*, XXXVIII, 233-247.

6 Köse, *İslam Hukukuna Giriş*, s. 161, 173.

7 Güngör-Günay, “XIX. YY'dan Günümüze Türk Dünyası ve İslâm”, s. 321; Arıkan, “İslam Dünyasının Mez-

İşte bu çalışmamızda Hanefi mezhebinin oluşum ve gelişim süreci ve Türklerin Müslüman oldukları dönemdeki sosyal, siyasi, coğrafi ve kültürel şartları dik-kate alarak, Hanefi mezhebinin Türkler tarafından benimsenmesini kolaylaştıran sebepleri tespit etmeye çalışacağız.

A. HANEFİ MEZHEBİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE YAYILIŞI

I. Ebû Hanife'nin Hayatı

Hanefi mezhebinin kurucusu Ebû Hanife (Numan b. Sabit) olup, h. 80 (m. 699) yılında Kûfe'de doğmuştur.⁸ Kaynaklarda genellikle Ebû Hanife'nin aslının Nesâ, Enbâr ve Tirmiz'den geldiği, babasının Fars, annesinin Hint menşeli olduğu nakledilmektedir.⁹ Bununla birlikte son zamanlarda, Ebu Hanife'nin dedelerinin ana yurdu olan bölgede Türkler de dâhil birçok Müslüman kavmin yaşamış olması sebebiyle aslen Türk olabileceği yönünde bazı değerlendirmeler de yapılmaktadır.¹⁰

Ebû Hanife, ticaretle uğraşan varlıklı bir ailenin çocuğuydu. İlim öğrenmeye başlamadan önce kumaş tüccarlığı yapan Ebû Hanife, ilim hayatına atılınca, ticaret işini ortakları aracılığıyla sürdürdü.¹¹ Ebû Hanife'nin doğup büyüdüğü Kûfe ve bölgenin ikinci büyük şehri olan Basra, diğer milletler ve farklı kültür ve medeniyetlerle yakın temas içinde olan, Arap, mevâlî, zimmî gibi birçok sosyal grubu barındıran, farklı siyasi ve fikri hareketlerin yoğun olduğu, yeni Müslüman olanlara İslâm'ın ve Arapçanın öğretildiği, birçok fakih, dilci, edip, şair ve filozofun da bulunduğu birer ilim merkeziydi.¹² Böyle bir ortamda yaşayan Ebu Hanife parlak zekasıyla çevresindeki âlimlerin dikkatini çekti ve bu âlimler tarafından ilme yönlendirildi. Önce akaid ve cedel ilmini öğrenmeye başlayan ve giderek bu ilimlerde belli bir mesafe alan Ebû Hanife, Kûfe re'y ekolünün üstadı kabul edilen Hammâd b. Ebî Süleyman'ın öğrencisi olduktan sonra amelî fıkıh alanında iyice derinleşti. Hocasının vefatına kadar on sekiz yıl boyunca onun ders halkasına devam ederek, en seçkin öğrencileri arasında yer aldı ve hocasının bulunmadığı zamanlarda ona vekâleten ders verdi. Ebû Hanife, hocası Hammâd b. Ebî Süleyman'ın vefatı

hep Haritası ve Nüfus Dağılımı", s. 351-356; <https://sunnahmuakada.files.wordpress.com/2014/09/who-is-the-main-body-of-the-ummah-muslim-demographics1.pdf>. (erişim tarihi: 20.06.2020)

8 Bağdâdi, *Târîhu Bağdâd*, XV, 583; İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 20, 21; Kevserî, *Te'nibü'l-Haîb*, s. 20, 21.

9 Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nübelâ*, VI, 390, 394; Hamidullah, *İslâmîda Devlet İdaresi*, s. 31; Uzunpostalcı, "Ebû Hanife", *DİA*, X, 131.

10 Uzunpostalcı, "Ebû Hanife", *DİA*, X, 131.

11 Bağdâdi, *Târîhu Bağdâd*, XV, 446, 447; Uzunpostalcı, "Ebû Hanife", *DİA*, X, 131.

12 Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s. 21, 95, 171; Furat, *Kûfe Ekolü*, s. 22; Şimşek, "Ehl-i Re'y Fıkıh Ekolünün Temsilcisi Ebû Hanife (v.150/767)", s. 50.

üzerine, kırk yaşlarındayken (h. 120), arkadaşları ve öğrencilerinin ısrarı üzerine hocasının yerine geçerek ders okutmaya başladı. Son derece vakarlı, mütevazı ve üstün anlayış sahibi olan Ebû Hanîfe'nin derslerine o günkü İslâm ülkesinin her tarafından öğrenciler katıldı ve etrafında geniş bir ders halkası oluştu. Yetiştirdiği öğrencilerin sayısının birkaç bini bulduğu, bunlardan kırkının ictihad edecek dereceye ulaştığı anlatılmaktadır.¹³

Ebû Hanîfe'nin ilmi, hocası Hammâd'ın aracılığıyla İbrâhim en-Nehâî ve Ebû Amr eş-Şa'bî'den, dolayısıyla Mesrûk b. Ecda, Kâdî Şüreyh, Esved b. Yezîd ve Al-kame b. Kays'tan, bunların ilimleri de sahâbenin en âlimlerinden olan Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd ve Abdullah b. Abbas'tan gelmektedir. Kendisinin, Basra, Kûfe ve Irak bölgesinin ileri gelen âlimlerinin hadis ve fıkıh meclislerine zaman zaman katıldığı, 100'e yakın tâbiîn âlimiyle görüştüğü ve birçok kişiden hadis dinlediği rivayet edilir. Ebu Hanife, seyahatleri sırasında bizzat Atâ b. Ebû Rebâh, İkrime ve Nâfi'den hadis dinlemiş, onlar vasıtasıyla Mekke ve Medine ilmini, özellikle Hz. Ömer, Abdullah b. Abbas gibi fakih sahâbilerin görüş ve fetvalarını öğrenme imkânı bulmuştur. Çeşitli vesilelerle Mâlik b. Enes, Süfyân b. Uyeyne, İmam Zeyd b. Ali, Muhammed el-Bâkır, Abdullah b. Hasan b. Hasan, Ca'fer es-Sâdik da dâhil birçok İslam âlimi ile görüşerek onlarla bilgi ve fikir alışverişinde bulunmuştur.¹⁴ Ömrünün elli iki yılı Emevîler, on sekiz yılı Abbâsiler döneminde geçen Ebû Hanîfe h. 150 (m. 767) yılının Şâban ayında Bağdat'ta vefat etmiştir.¹⁵

II. Hanefî Mezhebinin Kuruluşu ve Yayılışı

Hanefî mezhebinin doğuşunun Ebû Hanîfe'den önce Irak bölgesinde ortaya çıkan re'y ekolüyle (ehl-i re'y) sıkı bir bağlantısı vardır. Kûfe şehri, Hz. Ömer devrinden itibaren giderek artan bir hızla ilim ve kültür merkezi hüviyetini kazanmıştı. Başta Abdullah b. Mes'ûd ve Hz. Ali olmak üzere buraya yerleşen yaklaşık 1500 sahâbinin başlattığı Kur'an ve hadis eğitimi, hoca-talebe münasebetiyle gittikçe genişleyen ilmî halkalarla sonraki nesillere aktarılmış, yeni nesiller tarafından da farklı üsluplarla da olsa re'y ve ictihadla zenginleştirilerek devam ettirilmiştir. Bölgede oluşan fikhî gelenek ve anlayış, tâbiin dönemi fakihlerinden İbrâhim en-

13 Bezzâzî, *Menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam*, s. 218-246; Saymerî, *Ahbârü Ebû Hanîfe ve Ashâbih*, s. 17; Uzunpostalcı, "Ebû Hanife", *DİA*, X, 131.

14 Zehebî, *Menâkibu'l-İmâm Ebî Hanife*, s. 20 vd.; Uzunpostalcı, "Ebû Hanife", *DİA*, X, 131; Kılıçer "Ehl-i Re'y", *DİA*, X, 521.

15 Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 425; Ebû Zehra, *Ebû Hanife*, s. 70.

Nehaîden (ö. 96/714) itibaren “Irak fıkhı (ekolü)” olarak anılmış ve Medine merkezli Hicaz fıkhına (ehl-i hadîs) alternatif bir ekol olarak görülmeye başlanmıştır.¹⁶

Ebu Hanife, hocası Hammad’ın yerini aldıktan sonra, Ebû Yusuf (ö.182/798), İmam Muhammed (ö.189/805) ve İmam Züfer (ö.158/705) başta olmak üzere yaklaşık kırk öğrencisini Küfe’de adeta akademik bir anlayış içerisinde yetiştirmiş ve eğitimli insanlar olarak topluma kazandırmıştır.¹⁷ Sonraki yıllarda bu öğrencilerin müstakil müçtehit mi, yoksa kaide ve usul olarak Ebu Hanife’ye tabi olan mezhepte müçtehit mi sayılmaları gerektiği İslam âlimleri tarafından tartışılmıştır.¹⁸ Esasında Ebu Hanife’nin bir bakıma icthad şurası da sayılabilecek ders halkasında bulunan bu öğrencilerinin faaliyetleri, Hanefi Mezhebinin teşekkülünün ve yayılmasının en önemli sebeplerinden biri olarak görülmektedir.¹⁹

Küfe’de daha Ebu Hanife hayattayken sistematik bir akım halini alan re’y okulu, kısa zamanda Abbasi Devleti’nin dikkatini çekmiştir. Hukuki alanda karmaşa ve belirsizliği giderme ihtiyacını devamlı hissedenden Abbasi devleti, Ebu Hanife’nin ismi etrafında şekillenen bütüncül ve tutarlı bir ilmi disipline dayalı bu ilk fıkıh faaliyetleri ile hukuki alanda her yerde uygulayabileceği bir standarda kavuşmuştur. Nitekim kadı ataması yoluyla da bu hukuk sistemini yaygınlaştırmaya çalışmıştır.²⁰ Bununla birlikte başta İmam Muhammed ve Ebû Yusuf olmak üzere, Ebû Hanife’nin öğrencilerinin ele alınan konular, ileri sürülen fikirler ve dayanılan naklî ve akli delillerle birlikte dönemlerindeki Irak fıkhını sistematik tarzda tespit ve kaydeden eserleri, hem görüşlerin bu müçtehit imamlara aidiyeti konusunda güvenilir bir kaynak olmuş, hem de bu mezhebin fıkhının bilinmesini ve sonraki nesillere aktarılmasını kolaylaştırmıştır.²¹

16 İbn Abdilber, *Câmiu Beyâni’l-İlm ve Fazlihi*, II, 158, Bardakoğlu, “Hanefi Mezhebi”, *DİA*, XVI, 1; Ayrıca bk. *Kılıçer*, “Ehl-i Re’y”, *DİA*, X, 521.

17 Kevseri, *Hüsnü’t-Tekâdi fî Sireti’l-İmâm Ebî Yusuf el-Kadî*, s. 12-13.

18 İbn Abidin, *Reddu’l-Muhtar*, I, 77; Hamidullah, *İslam Hukuk Etüdleri*, s. 188, 189.

19 Bardakoğlu, “Hanefi Mezhebi”, *DİA*, XVI, 2.

20 Bedir, “Hanefi Mezhebinin Abbasi Bağdat’ında Yükselişi ve Zayıflaması”, s. 623.

21 Bardakoğlu, “Hanefi Mezhebi”, *DİA*, XVI, 4; Ebû Hanife, fikhî meseleleri ders halkasında istişareye açıp, çeşitli müzakerelerden sonra ortaya çıkan çözümleri talebelerine yazdırmıştır. Ebû Hanife’nin öğrencisi Muhammed b. Hasan’ın kaleme aldığı zâhirü’r-rivâye metinleri, ona isnat edilen ve Hanefiler tarafından da kendisine ait olduğunda ittifak bulunan görüş ve icthadları ihtiva eden sağlam kaynaklar olarak değerlendirilmektedir. el-Aşl (el-Mebsût), ez-Ziyâdât, el-Câmi’u’l-Kebîr, el-Câmiu’s-Sağîr, es-Siyerü’l-Kebîr, es-Siyerü’s-Sağîr adlarını taşıyan bu Zâhirü’r-Rivâye eserlerde Hanefi fıkhı tahâretten başlamak üzere ibadetler, münâkehât, muâmelât, hudûd, ukûbât... miras şeklinde ayrı bölümler halinde tedvin edilmiştir. Ebû Hanife’nin icthadlarında delil olarak kullandığı hadisleri ihtiva eden “Müsned”, Akaid konularının ele alındığı “el-Fıkhul-Ekber”, “el-‘Âlim ve’l-Müte‘allim”, “er-Risâle”, “el-Vaşiyye” ve Hz. Peygamber için na’t yazılan “el-Şaşıdetü’n-Nu’mâniyye” isimli eserler, Ebu Hanife’ye nispet edilen eserlerdir.

Hanefi mezhebi Abbasi Devleti'nin başlangıcından itibaren Küfe-Bağdat'ta kazandığı önemli pozisyonunu XI. yüzyılın başlarına kadar korumuştur. Bu zamandan sonra Hanefi mezhebi için Küfe-Bağdat'ta kaleme alınan kelim, fıkıh veya fıkıh usulü alanında etkili eserlerin sayısı iyice azalmıştır.²² Bundan sonra Hanefi mezhebinin fıkıh, fıkıh usulü ve kelimda en önemli eserlerinin üretildiği yer XIV. yüzyılın başlarına kadar Buhara ve Semerkant olmuştur. Hanefi mezhebinin klasiklerini oluşturacak olan ve Osmanlı, Hint-Moğol ve Orta Asya hanlık dünyalarında 20. yüzyıla kadar etkili olacak olan eserlerin çoğunluğu Buhara-Semerkant ilim çevrelerinin ürünüdür. Örneğin fıkıh alanında Serahsî, Merğinanî, Kadıhan, Kasanî, Neseî, Semerkandî, Pezdevî; fıkıh usulü alanında Debusî, Serahsî, Pezdevî, Abdulaziz el-Buharî, Ebü'l-Berekat Neseî, Alaüddin Semerkandî ve el-Üsmendî; kelim alanında Matürîdî, Ebu'l-Yürs el-Pezdevî, Ebü'l-Muin en-Neseî, Ömer en-Neseî, Ebu'l-Berakat en-Neseî, Üsmendî, Semerkandî ve Sadrüşşeria'nın ortaya koymuş olduğu eserler bunların başında gelmektedir. Tüm bu nisbelerin ve lakapların da gösterdiği gibi XI.-XIV. yüzyıllar arasında, Hanefi mezhebi tarihinde, fıkıh, fıkıh usulü ve kelim alanlarındaki ilmi faaliyetler büyük ölçüde Orta Asya ve özellikle Buhara-Semerkant menşeli olmuştur. Bu miras daha sonra Moğol istilasıyla Osmanlı ve Hint-Moğol dünyasına yayılmıştır.²³

B. TÜRKLERİN HANEFİLİĞİ BENİMSEMELERİNİ KOLAYLAŞTIRAN SEBEPLER

Türklerin İslâmiyet ile ilk tanışmaları Emevîler dönemine rastlamakla beraber, kitleler halinde Müslüman oluşları m. 930-940 yıllarında Karahanlılar ile başlamıştır. Aynı tarihlerde Hazarlılara tabi olarak, Aral gölünün kuzeyinde yaşayan Selçukluların da Müslüman olmasıyla Türkler arasında İslâmiyet kısa bir süre içerisinde yayılmış ve Müslüman olan Türklerin büyük çoğunluğu Hanefiliği benimsemiştir. İslâm'ı resmî din olarak kabul eden ilk Türk devleti Karahanlılar'ın Buhara, Semerkant, Üsrüşene, Soğd ve Serahs gibi büyük şehirleri birer İslâmî ilimler merkezi haline getirmeleri ile bu bölgelerde Hanefiliğin ağırlığı gittikçe artmıştır. Bu dönemde Türkler arasında istikrar bulan Hanefi anlayış ve uygulaması, Anadolu'ya göç eden Selçuklular tarafından devam ettirilmiş, Osmanlı Devleti ile XIV. Yüzyıldan itibaren Hanefiliğin merkezi Anadolu olmaya başlamıştır.²⁴

22 Bedir, "Hanefi Mezhebinin Abbasi Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması", s. 627.

23 Bedir, "Hanefi Mezhebinin Abbasi Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması", s. 627.

24 Koca, "Mezhep", *DİA*, XXIX, 540.

Ebu Hanife'nin etki ettiği, düşünceleriyle yön verdiği, İslam anlayışını onun yorumlarıyla benimseyen kitlelerden biri Türkler olmuştur. Hanefiliği benimsemekle birlikte Balkanlardan Çin'e kadar bu mezhebin yaygınlaşmasında büyük etkisi olan Türkler, bu mezheple o kadar özdeşleşmişlerdir ki son zamanlarda Hanefilik için "Türklerin Mezhebi" tabiri kullanılmaya başlanmıştır.²⁵

Bir mezhebin toplum tarafından benimsenmesi ve İslam'ın anlaşıldığı bir form olarak toplum tarafından içselleştirilmesi tesadüfen gerçekleşmeyip, o toplumun eski inancı, kültürü ve siyasi olayları ile oldukça ilişkilidir. Türklerin Hanefiliği benimsemesi de tesadüfen olan bir vakıa değildir. Genel olarak sosyal, kültürel, siyasi yapıları ve coğrafi konumları ile alakalı birtakım özellikler, Türklerin Hanefiliği kabul etmesini kolaylaştırıcı sebepler olmuştur. Bu sebepleri maddeler halinde şu şekilde izah edebiliriz.

I. Askeri İlişkiler ve Coğrafi Konum

Hulefa-i Raşidin ve Emeviler döneminde yapılan fetihler vesilesiyle İslam diniyle temasa geçen Türkler, Talas Meydan Muharebesinde (m.751) Çinlere karşı Abbasilerle birlikte hareket etmiş ve İslam dinini çok yakından tanıma fırsatı bulmaları neticesinde kitleler halinde Müslüman olmaya başlamışlardır.²⁶

Türkler Müslüman olmaya başladıklarında, yoğun olarak Hazar Denizi'nin doğusundan başlayarak Himalayalar'a uzanan yani bugünkü İran'ın büyük bir kısmını, Türkmen Sahrası'nı, Türkmenistan'ı, Afganistan'ın kuzeyini, Kazakistan'ın güneyini, Kırgızistan'ı, Tacikistan'ı, Uygur Özerk Bölgesini, Güney Kafkasya'yı kapsayan ve "Türk Diyarı" anlamına gelen "Türkistan" adı verilen bölgede yaşamaktaydılar. Daha sonraki dönemlerde buraya Maverünnehir, Orta Asya ve Merkezi Asya gibi isimler de verilmiştir. Bir taraftan İran, Hindistan ve Çin medeniyetlerinin kesiştiği bir noktada bulunan ve farklı kültür ve medeniyetlerin, farklı din ve inançlarının bulunduğu ve uzantılarının olduğu bir coğrafya haline gelen bu bölge, diğer taraftan da Müslümanların kuzey ve kuzey doğuya yönelen fetihleri sebebiyle İslam coğrafyasına sınır olmaya başlamıştır. Bu durum Türklerin Müslümanlarla sosyal hayatın icapları açısından devamlı bir ilişki içinde bulunmasına sebep olmuştur.²⁷

25 Ebu Zehra, *İslam'da Fıkhi Mezhepler Tarihi*, s. 252; Kutlu, "Orta Asya'da Türkler ve İslam Tasavvuru", II, 742.

26 Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 545-597; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, I, 979, IV, 229-230; Turan, *Seçuklular ve İslamiyet*, s. 11; Kitapçı, *Orta Doğuda Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru*, s. 31-33; Azimli, "Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu (Hassa Ordusu)", s. 30, 31; Ayrıca bk. Ağır-Şen, "Abbâsî Dönemi Önemli Türk Komutanlarından Boğa Es-Sağır", s. 13-20.

27 Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 350; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 67 vd.; Karadaş, "Se-

Türklerin İslamiyet ile tanışmalarında büyük etkisi olan Abbasiler, daha önce ordularında yer verdikleri İranlılara karşı güven zeminini kaybetmeye başlayınca Türklere yönelmiş ve Talas Savaşıyla oluşan dostluk zeminini sürdürerek, ordularını yavaş yavaş Türk illerinden oluşturmaya başlamışlardır. Ardından birçok Türk komutanına orduda önemli görevler vermişlerdir. Askeri kabiliyetleri ile Abbasi devletini oldukça etkileyen Türkler, sadece orduda değil, zamanla devlet yönetiminde de önemli bir nüfuz elde etmeye ve Arap bölgelerinde sayılarını arttırmaya başlamıştır.²⁸ Hatta bazı kaynaklarda, askeri olarak Abbasi devletindeki sayısının ve gücünün hızlı bir şekilde artması sebebiyle Türklerin iskânı için Samarra şehrinin kurulduğundan bahsedilmektedir.²⁹

İslamiyet'e girmeye başladıktan sonra Abbasilerle yoğun bir ilişki içerisinde bulunan ve Abbasi devletindeki artan nüfuzlarıyla devletin bir unsuru kabul edilmeye başlayan Türkler, bu devletin resmi mezhebi olan Hanefiliği daha iyi tanıma fırsatı bulmuşlardır. Zamanla buradaki Türkler vasıtasıyla Türkistan bölgesinde İslam'a yeni giren Türkler tarafından da Hanefilik tanınmaya ve benimsenmeye başlamıştır. Ancak buradan Türklerin Hanefilik dışındaki mezheplerden tamamen habersiz olduğu anlamı çıkarılmamalıdır. Zira Abbasi devletinde her ne kadar Hanefilik resmi mezhep olarak benimsenmiş olsa da gerek kuzeye yapılan fetihlerde yer alan Araplar arasında gerekse diğer bölgelerde Hanefilik dışında yaygın mezhepler bulunmaktaydı. Ancak Türklerin Müslüman olduktan hemen sonra buldukları coğrafi konum itibarıyla ilk olarak Hanefiliğin neşet ettiği Bağdat bölgesiyle yoğun bir sosyal etkileşimde bulunmaları elbette ki Hanefiliği daha iyi tanımaları ve benimsemelerini kolaylaştıran sebeplerden biri olmuştur.

Bununla birlikte, fıkıh mezheplerinin yayılış yönünde, o mezhep imamının ve müctehidlerinin diğer bölgelerle iletişim imkânı, meselâ hac yolu üzerinde bulunması da önemli bir sebep olarak görülmektedir.³⁰ İbn Haldûn, Mâlikî mezhebinin Kuzey Afrika'da neredeyse tek hâkim mezheb olmasını, Medine'nin o bölge halkının hac yolu üzerinde bulunması ve Hicaz'ın onlar için âdeta dış dünyaya

merkand Hanefî Kelam Okulu Mâtürîdîlik", s. 62; Ametbek, "Türk Dünyası'nda Jeopolitik Öznelerin Devamlılığı ve Etkileşimi", s. 149.

28 Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân* s. 545-597; İbnü'l-Esir, *el -Kâmil*, IV,229-230; Turan, *Seçüklular ve İslamiyet*, s. 11; Kitapçı, *Orta Doğuda Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru*, s. 31-33; Azimli, "Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu (Hassa Ordusu)," s. 30, 31; Ayrıca bk. Ağır-Şen, "Abbâsî Dönemi Önemli Türk Komutanlarından Boğa Es-Sağır", s. 13-20.

29 *Ya'kubî, Kitâbu'l-Buldân*, s. 30-32; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 185.

30 Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, XVI, 8.

açılan pencere konumunda oluşuyla açıklamaktadır.³¹ Makdisî de Evzâî'nin fıkıh imamlarından biri olduğu halde mezhebinin tanınmamış ve yayılmamış olmasını, Şam'ın o günkü konumu itibarıyla hac yolu üzerinde bulunmayışına bağlamaktadır.³² Buradan hareketle, Irak'ın doğu illeri için Hicaz bölgesine geçit ve İslâm dünyası ile irtibat noktası teşkil etmesinin, Hanefiliğin doğu bölgelerinde öncelikli olarak yayılmasında ciddi ölçüde etkili olduğu söylenebilir.³³

II. Abbasi Devletindeki Kadılık Uygulaması ve Ebu Hanife'nin Öğrencilerinin Faaliyetleri

Hârûnürreşîd'den itibaren Abbâsî devletinde kadilkudâtlık makamı ihdas edilerek,³⁴ devletin hâkimiyet alanlarındaki bölgelerde bu makama Emevî dönemi Hicaz hadis fıkına alternatif teşkil eden Irak fıkıh ekolüne yani Hanefî mezhebine mensup hukukçular tayin edilmiştir. Bu durum, özellikle Irak, İran, Horasan ve Batı Türkistan'da bu mezhebin tanınıp yayılmasında önemli rol oynamıştır.³⁵

Ebû Yûsuf'un on altı yıl süren kadılık ve kâdilkudâtlığının yanında Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin tamamına yakını, o günkü İslâm coğrafyasının değişik bölge ve merkezlerinde kadılık yapmıştır. Bu öğrenciler aynı zamanda kadılık yaptıkları yerlerde ders halkaları oluşturmuş, bu halkalardan gelen binlerce öğrenci de farklı coğrafyalarda ders halkası kurmuştur.³⁶ Bu kadılardan Nuh b. Meryem (ö.173/789) bugünkü Türkmenistan sınırları içerisinde yer alan Merv'de, el-Fıkhü'l-Ekber'in râvisi Ebû Mutî el-Belhî (ö. 199/814) de yine bu bölgenin önemli bir merkezi olan ve Türklerin yoğun olarak yaşadığı Afganistan'ın Kuzey doğusunda yer alan Belh'te³⁷ 16 yıl kadılık yaparak, Hanefiliğin Türkler arasında yayılmasında kayda değer rol oynamıştır. Ayrıca Ebû Yûsuf, İmam Muhammed, Züfer, Hasan b. Ziyâd gibi müctehidlerin yetiştirdiği öğrenciler, Horasan ve Mâverâünnehir gibi halkı yeni Müslüman olmuş bölgelere ve Hârizm, Batı Türkistan gibi Türk yerleşim bölgelerine giderek, hocalarının görüşlerinin tanınmasında, benimsenmesinde ve yayılmasında çok etkili olmuşlardır.

31 İbn Haldun, *Mukaddime*, III, 1055.

32 Makdisî, *Ahsenü'l-Tekâsim*, s. 144; Ayrıca bk. Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, XVI, 8.

33 Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, XVI, 8.

34 Göl, "Abbâsiler Döneminde Kâdî'l-Kudâtlık", s. 16.

35 Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, XVI, 4,5.

36 Şirâzî, *Tabakâtu'l-Fukaha*, s. 134; Makdisî, *Ahsenü'l-Tekâsim*, s. 167; İsferyâinî, *et-Tabîr fî'd-Dîn*, s. 184; Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, s. 25; Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, XVI, 4.

37 Müderris, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye ve mâ İnfere'dü bihi Mine'l-Mesâilî'l-Fıkhîyye*, I, 84-85; Yazıcı, "Belh", *DİA*, X, 401, 411.

Ebu Hanîfe'nin öğrencilerinin bu bölgelerde görev yapmasının yanı sıra Horasan bölgesinden gelen fıkıh öğrencileri de Ebu Hanîfe'nin görüşlerinden etkilenmişler, Türkmenistan'da bulunan Merv, Afganistan'da bulunan Belh ve Horasan bölgesindeki birçok şehirde Ebu Hanîfe'nin görüşlerini yaymaya çalışmışlardır.³⁸ Mesela Bağdat'a ilim öğrenmek için giden ve orada Muhammed eş-Şeybânî'den ders alan Ebû Hafs el-Kebîr el-Buhârî'nin (ö.216/831), hocası Şeybânî vasıtasıyla tevarüs ettiği Ebû Hanîfe ve çevresine ait ilmî birikimi Buhara'ya taşıdığı ve Buhara'da o miras üzerinden inşa edilen Hanefî yaklaşımın başlatıcısı olduğu anlatılmaktadır.³⁹ Esasında bir mezhebin topluluklar tarafından kabulü ve benimsenmesinde en önemli etken, mezhep imamının öğrencilerinin kurmuş oldukları ders halkaları ile hocalarının görüşlerini aktarma çabaları olmuştur. Nitekim İmam Şafiî'de bu duruma dikkat çekmek için Leys b. Sa'd'ın İmam Malik'ten daha güçlü bir fakih olduğunu ancak öğrencilerinin onun görüşlerini yayamadıklarını ifade etmiştir. Gerçekten de yetişkin talebe desteğinden mahrum kalan Leys Mezhebi, Mısır'da Malikî ve Şafiî mezhepleri karşısında tutunamamış, Leys b. Sa'd'ın h.175 (m.791) yılında vefat etmesiyle tarihe mal olmuştur.⁴⁰

Ebû Hanîfe'nin öğrencileri hakkında verilen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, Ebû Hanîfe'nin o günkü İslâm dünyasının birçok bölgesinden yüzlerce öğrencisi bulunmakla birlikte bu öğrencilerin çoğunluğu Kûfe, Basra ve Bağdat, Ahvaz, İsfahan, Hemedan, Rey, Cürcân, Nese ve Türklerin yaşadığı Merv, Buhara, Semerkant, Belh, Hârizm gibi önemli merkezlere mensuptu. Bu öğrencilerin de önemli bir kısmı daha sonra kendi bölgelerinde ders halkaları oluşturarak talebe yetiştirmiş, neticede Ebû Hanîfe merkezli Irak fikhinin başta Türkler olmak üzere İslâm'a yeni giren topluluklarda tanınmasını ve yayılmasını sağlamıştır.⁴¹

III. Arap Olmayanların Mevâlden Sayılması

Bilindiği üzere Emeviler döneminde Müslüman toplumun yapısı ağırlıklı olarak Araplar ve kendi varlığını yeni hissettirmeye çalışan mevâlden oluşmaktaydı. Fethedilen yeni bölgelerde İslâm'ı kabul eden Arap olmayan unsurlar hem yöneten kesim hem de Arap kamuoyunda mevâlî olarak adlandırılıyor ve idarî, siyasî, ekonomik ve sosyal olarak hayatın her alanında ikinci sınıf vatandaş gibi

38 Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, s. 55.

39 Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 64; Nerşâhî, *Tarihu Buhârâ*, s. 113-115; Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, s. 28; Bedir, "Ebû Hafs el-Kebîr", *DİA*, Ek-1 cilt, 367.

40 İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-A'yân*, III, 280; Köse, *İslam Hukukuna Giriş*, s. 198.

41 Bezzâzî, *Menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam*, s. 490-520; Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, XVI, 3.

görülüyorlardı. Bu dönemde mevâlî, Arap olan Müslümanların yararlandığı birçok imkândan yararlanamıyor ve bu yöndeki istek ve uygulamalar yadırganıyordu.⁴² Bununla birlikte Müslüman toplumunda Ebû Hanife de dahil olmak üzere gerek şer'î gerekse akli ilimler alanında çalışan ilim adamlarının çoğunluğu mevâlîdendi.⁴³ Abbasi yönetimiyle birlikte, devlet yönetiminde görev verilmesi başta olmak üzere birçok uygulamada Araplarla, Türklerin de içinde olduğu mevâlî arasındaki ayırım giderilmeye çalışıldı.⁴⁴ Mesela Horasan ve Maverâünehir halkını oldukça rahatsız eden cizye ve haraç yükümlülüğüne son verildi.⁴⁵ Zira Hanefi fakihler, yeni Müslüman olanlar ile diğer Müslümanları eşit tutarak, kendilerinden cizye ve haraç yerine öşür ve zekât alınması gerektiğini savunuyordu. Ebû Yusuf'un yeni fethedilen bölgelerde uygulanacak Kitâbu'l-Harâc adlı eserini yazmasıyla, Müslüman olduğunu açıkça beyan eden ve Abbasi devleti ile önemli mevkiiler elde eden Türk ve Fars asıllı Müslüman kesimden haraç ve cizye alınmamaya başlandı.⁴⁶ Bölgeye kadı olarak tayin edilen Hanefî fakihler de büyük bir ihtimalle bu görüşe uygun hareket etti.

Araplar ve Arap olmayan Müslümanlar arasında ayırımı ortadan kaldırma ya yönelik bu tür tavırlar, özgürlüklerine oldukça düşkün olan ve toplumsal sınıf farklılıklarını asla kabul etmeyen tam aksine kolektif hareket eden Türkleri oldukça etkilemiştir. Bunun sonucunda Türkler, kendileri gibi mevâlî sayılan ve aynı zamanda mevâlî ağırlıklı re'ÿ ekolü temsilcisi kabul edilen Ebû Hanife'ye daha çok ilgi duymuş, Hanefi mezhebini kendilerine daha yakın görmüşlerdir.⁴⁷

IV. Hanefi Mezhebini Örf Verdiği Önem

Örf ve âdet kuralları kitap, sünnet ve icmâdan sonra Hanefî müçtehitlerini birinci derecede etkileyen bir vâkıa olarak değer taşımış, nasların lafız ve mâna yönüyle yorumlanmasında, nasların bıraktığı boşlukların doldurulmasında ve özellikle istihsan metoduyla çözüme gidilmesinde örf ve âdet önemli bir etkiye sahip olmuştur. Esasında örf sadece Hanefi fakihler tarafından değil, Maliki, Şafii

42 Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Müluk*, VI, 43 vd.; Aydınlı, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", s. 6, 7; Yiğit, "Mevâlî" *DİA*, XXIX, 424-426.

43 İbn Haldun, *Mukaddime*, III, 1257 vd.; Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 39; Ebû Zehra, *Ebû Hanife*, s. 24-29.

44 Aydınlı, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", s. 11.

45 Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Müluk*, IV, 63; Koyuncu, *İkinci Hazreti Ömer*, s. 49-53; Dadan, *İslam Tarihinde Türkler (Câhiliye Döneminden Emevîler'in Sonuna Kadar)*, s. 180, 181.

46 Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 273.

47 Kutlu, "Orta Asya'da Türkler ve İslam Tasavvuru", s. 743.

ve Hanbeli fakihler tarafından da Kur'an ve Sünnetin genel ilke ve kaidelerine aykırı olmamak kaydıyla, fetvâ ve hüküm verilirken kendisine başvuru kaynaklarından biri olarak görülmüş ve muteber sayılmıştır.⁴⁸ İslam'a yeni giren milletlerin yerleşik örf ve âdetlerini, sosyokültürel özelliklerini terk etmelerini beklemek eşyanın tabiatına aykırıdır. Bu saikle Hanefiler, bölgesel ve kültürel farklılıklara daha fazla hassas davranarak, hüküm verirken örfe daha çok yer vermişlerdir.⁴⁹ Ebu Hanife'nin ticaretle uğraşması, Ebû Yûsuf'un hâkimlik yapması ve İmam Muhammed'in esnafla temas halinde olması, toplumun örf ve âdetlerinden haberdar olmalarına ve gerektiğinde yeni örfelere göre önceki çözümlerde değişiklik yapmalarına etki etmiştir.⁵⁰

Hanefiler tarafından âkilenin aynı zamanda bir içtimaî-meslekî gruplaşma olarak görülmesi,⁵¹ yemin kapsamına giren lafızların tespitinde örfe müracaat edilmesi,⁵² alışverişte mutlak paradan söz edilmesi durumunda paranın cinsinin örfen bilinen para kabul edilmesi,⁵³ onların bölge örfüne verdikleri önemin tezahürüdür. Bununla birlikte örfün Hanefi fıkına da tesiri olmuş, Hanefi hukuk doktrininin oluşumunda önceleri Irak örfünün, sonraları ise özellikle Mâverâünnehir örfünün izleri görülmüştür. Öte yandan hakkında nass bulunmayan ve fıkın genel hükümlerine aykırı olmayan örfün hukuki bir dayanak olarak kullanılacağına dair Hanefi kaynaklarındaki ifadeler "örf ile tayin nas ile tayin gibidir",⁵⁴ "örfen ma'ruf olan şey şart kılınmış gibidir",⁵⁵ "beynettüccar ma'ruf olan şey beynlerde meşrut gibidir"⁵⁶ şeklinde Mecelle'de kanun maddesi olarak da yer almıştır.

Abbassiler döneminde Türkistan bölgesine gönderilen kadılar, özellikle bu yörenin örflerini bilen Hanefi fakihler arasından seçilmişti. Bu fakihler Türkistanlı olmasalar bile bölgenin örflerini, adet ve geleneklerini, meslekleri ve faaliyetleri icabınca öğrenmişlerdi.⁵⁷ Zaten kadının görev yaptığı bölgenin örf ve âdetini bilmesi, birçok fakihe göre kadılığın şartlarından biriydi.⁵⁸ Bölgeye gönderilen

48 Şener, *İslâm Hukukunda Örf*, s. 1; Dönmez, "Örf", *DİA*, XXXIV, 87.

49 Bardakoğlu, "Hanefi Mezhebi", *DİA*, XVI, 11.

50 İbn Âbidîn, *Mecmûatü Resâilü İbn Âbidîn*, II, 128-130.

51 Aktan, "Âkile", *DİA*, II, 248; Bardakoğlu, "Hanefi Mezhebi", *DİA*, XVI, 17.

52 Merginânî, *el-Hidâye*, II, 367.

53 Merginânî, *el-Hidâye*, III, 24; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, II, 253.

54 Mecelle md.45.

55 Mecelle md.43.

56 Mecelle md.44.

57 Açıkgöz, "Fıkıh, Kelam ve Tasavvuf Alanında Hanefilik, Maturidilik ve Yesevilğin Türk Müslümanlığı Zaviyesinden Tahlil", s. 47.

58 Atar, "Kadı", *DİA*, XXIV, 67.

bu kadıların bölge halkının örf ve adetlerine, İslâm'ın temel kurallarıyla çelişmedikçe karşı çıkmaması ve kimi zaman örf'e göre hükümler vermesi, yöre halkının İslâm'a girmesini kolaylaştırdığı gibi örfü toplumsal hayatı düzenleyen en önemli kural kabul eden Türkleri etkilemiş, Hanefîliği benimsemelerini kolaylaştırmıştır.⁵⁹ Zira İslamiyet'ten önce Türklerde örf, töre olarak nitelendirilmekte ve toplumda hâkim ve geçerli olan en önemli değer olarak kabul edilmekteydi. Hemen hemen bütün Türk topluluklarında gerek kamu gerekse özel hukuka dair bütün kanunlara töre (örf) denilmekteydi. Fakat onlar, töreyi hiçbir zaman yazılı hale getirmemişlerdi ve başta devlet başkanlığı olmak üzere halkın uyması gereken töre (örf) yazılı olmayan (hukuki) kurallar bütünü olarak görülmekteydi.⁶⁰ Bir başka ifadeyle hem devlet hem de toplum hayatında hâkim ve geçerli olan güç, töre hükümleriydi. Nitekim "il (devlet) gider törü (töre) kalır" ve "törü konuşunca han susar" sözleri Türkler için törenin (örfün) ne denli önemli olduğunu gösterir niteliktedir.⁶¹

V. Hanefî Mezhebinin Toplumsal İhtiyaçlar Karşısında Çözüm Üretme Çabası ve Kolaylaştırıcı Tavrı

Hanefî fakihlerinin, çağdaşları arasında re'yi en çok kullanan kimseler olarak tanındığı, Ebu Hanife'nin düşünce sisteminde akla büyük önem verdiği bilinmektedir. Ebu Hanife'de rey, aklın alternatif teşri kaynağı olarak ikame edilmesi anlamına gelmemektedir.⁶² Hanefî mezhebinin reyciliği, dinî ahkâmın çoğunlukla gerekçesi akılla kavranabilen (ma'külü'l-ma'nâ) hususlar olduğunu kabul etmeleri ve illet ve gerekçeleri bilinen hükümlerin diğer meselelere de kıyas edilebileceğini savunmaları ve naslardaki gayelerin tespit edilmesine önem vererek, dinî metinlerin tutarlı bir şekilde yorumlanması gereğine inanmaları anlamında olup, fikhın rasyonel temellerini oluşturma ve sistemin tutarlılığını sağlama işlevi görmüştür.

Bu düşünce sistematığı ile ilk nesilden itibaren Hanefî fakihleri, farazî fikhî meselelerin çözümleri üzerinde tartışarak, fikhî çözüm üretmede inisiyatifleri elinde bulundurmuşlar, toplumda ve çevre şartlarındaki değişimi yakından takip ederek kimi zaman sosyal şartların değişmesine paralel çözümler üretmişlerdir.⁶³ Hanefîler'in, toplumsal şartların daha etkili olduğu muâmelat, kısmen de ahvâl-i

59 Kutlu, "Orta Asya'da Türkler ve İslam Tasavvuru", s. 744.

60 Gökalp, *Türk Töresi*, s. 17; Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", III, 15.

61 Aksoy, "Türklerde Aile ve Çocuk Eğitimi", s. 12; Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", s. 15.

62 Apaydın, "Ebû Hanife'nin Reyciliğinin Anlamı", s. 135.

63 Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, XVI, 19, 20.

şahsiye (aile hukuku) ve ukübât (ceza hukuku) alanında zaman zaman diğer mezheplere nisbetle bir hayli farklı bakış açıları ve çözümler getirmiş olması, başta Türkistan bölgesi olmak üzere yeni fethedilen ve İslâmiyet'le yeni tanışan bölgelerde bu mezhebin kabul görmesini ve yayılmasını kolaylaştırıcı rol oynamıştır.⁶⁴ Nitekim Hanefi fakihler, Hicaz ve Bağdat arasındaki kültürel, sosyal ve coğrafi farklılıklar ne kadar çok ise İslam'a yeni giren toplulukların yaşadığı bölgelerin şartlarının da Bağdat'tan bir o kadar farklı olduğunu en yakından görmekteydiler. Özellikle Türkler ve Acemlerin yaşadığı bölgelerdeki içtimâî şartları ve örfleri dikkate alan Hanefi fakihler, yeni ortaya çıkan problemlerle daha çok ilgilenmiş ve bu meselelere çözüm üretmeye çalışmışlardır. Mesela hadis-i şerifte buğday sahibinin değirmenciyle, elde edilecek undan bir kısmı karşılığında buğdayını öğütmesi şeklinde bir akid yapması yasaklanırken,⁶⁵ Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerden biri olan Belh'deki Hanefi fakihler, örfen bilinmekte ve çekişmesiz uygulanmakta oluşunu delil getirerek yükün taşınan malın bir kısmı karşılığında taşınmasını caiz görmüşlerdir.⁶⁶ Yine İmam Muhammed, sığır ve benzeri hayvanların pisliklerini hafif necasetlerden sayıp, bundan korunmanın mümkün olduğu öngörüsüyle elbisenin dörtte birinden fazlasına bulaşması halinde o elbiseyle namaz kılınmayacağını söylerken, bu kanaatini Rey şehrine yaptığı yolculuktan sonra değiştirmiştir. Çünkü Rey'de yaşayanların, muhtemelen çok bulunduğu ve onlarla iç içe yaşandığı için kendilerini sığır pisliklerinden koruyamadıklarını ve bunun genel bir sorun olduğunu görmüştür. Bunun üzerine eski görüşünden vazgeçerek, umûmü'l-belvâ⁶⁷ sebebiyle çok da olsa elbiseye bulaşan sığır ve benzeri hayvanların pisliğinin namaza engel olmayacağını ifade etmiştir.⁶⁸

Misallerde de görüldüğü üzere Hanefi fakihlerin yeni İslam'a giren bölgelerin şartlarını dikkate alarak hükümler vermesi ve kaçınılmaz hallerde insanların hayatlarını kolaylaştıracak çözümler üretmesi, bu bölgelerdeki insanların hem kalbine hem de aklına hitap etmiş ve bu mezhebin benimsenmesini kolaylaştırmıştır.

64 Bardakoğlu, "Hanefi Mezhebi", *DİA*, XVI, 7, 8

65 Zeylai, *Nasbu'r-Raye*, IV, 140.

66 Semerkandi, *Kitâbu'n-Nevâzil*, vr. 15b.

67 Umumu'l-Belva; toplumun genel olarak müptela olduğu, kaçınılması güç, herkese bir şekilde ilişen ve çokça vuku bulan hususlar olarak ifade edilir. Bk. Dûserî, *Umûmü'l-Belvâ*, s. 61, 62; Yaman, "Fıkhın Sosyolojik Yürürlüğü Bağlamında Fetvada Değişim", s. 19.

68 İbnu'l-Humâm, *Şerhu Fethi'l-Kadir*, I, 204; Yaman, "Fıkhın Sosyolojik Yürürlüğü Bağlamında Fetvada Değişim", s. 19.

VI. Hanefî Mezhebinin Temel Hak ve Hürriyetlere Verdiği Önem

Hanefî fıkında fertlerin temel hak ve hürriyetlerinin korunmasına ayrı bir önem verildiği, çatışma halinde kişilik haklarının ön planda tutulduğu görülür. Mesela buluğa ermiş kişinin hacr edilemeyeceği,⁶⁹ buluş çağındaki bayanın diğer hukuki işlemleri yapabildiği gibi velisiz nikâh akdini de yapabileceği,⁷⁰ mâlikin mülkünde tasarrufunu meneden tedbirlerin uygun görülmeşi, zimmîyi öldüren Müslüman'a kısas uygulanabileceğinin kabul edilmesi ve zimmînin diyet miktarının Müslüman'a eşit tutulması,⁷¹ irtidatın bir vicdan işi olduğu ve irtidat eden kişinin öldürülmesinin sebebinin, fitne oluşturması ve karışıklığa sebebiyet vermesi olduğu⁷² yönündeki içtihatları hep bu anlayışın sonucudur.

Türkler, bağımsızlıklarına ve hürriyetlerine çok düşkün, bağımlı olmayı ve tutsak kalmayı ölümden ayrı görmeyen bir millettir. Türkler, ancak üzerinde özgür olarak yaşadıkları ve egemenlik haklarını hiçbir kısıtlama olmaksızın kullandıkları toprakları yurt olarak kabul ederler.⁷³ Başka toplulukların baskısı karşısında boyun eğmek yerine, temel geçim aracı olan hayvanlarını sürerek yer değiştirmeleri, yani yerleşik olamama durumu Türklerde özgürlük bilincini iyice artırmıştır.⁷⁴ Türklerin bu özelliğinin Hanefileri fitraten kendilerine daha yakın görmelerine sebep olduğu ifade edilebilir. Ayrıca Hanefiler'in Müslümanların temel hak ve hürriyetleri yanında gayrimüslimlerin temel hak ve hürriyetlerinin korunması konusunda azami titizliği göstermiş olmalarının, bu mezhebin bilhassa halkı yeni Müslüman olan bölgelerde çoğunlukla da Türkler arasında yayılmasında etkili olduğu söylenebilir.⁷⁵

VII. Ebû Hanife'nin Devlet ve Siyaset Anlayışı

Ebû Hanife, ilim akademisinde istişareye ve tartışmaya dayalı çalışarak, öğrencilerinin her türlü dış etkiden bağımsız, kendi iradesine ve düşüncesine dayanarak karar verebilen fakihler olması için elinden geleni yapmıştır. Ebu Hanife'nin sağla-

69 Cessâs, *Ahkâmü'l-Kurân*, I, 668; İbn Melek, Şerhu *Menâri'l-Envâr*, II, 989; Ayrıntılı bilgi için bk. Kahraman, "Ebû Hanife'nin İctihatlarında İnsan Hürriyetine ve Onuruna Verdiği Önemi Gösteren Bir Örnek -Sefihin Hacir Edilememesi-", s. 247-253.

70 Kâsânî, *Bedâiu's-Senâi'*, II, 241-247, 252.

71 Aynî, *Umdedü'l-Kârî*, XVIII, 134.

72 Serahsî, *el-Mebûsât*, X, 110; Merginânî, *el-Hidâye*, V, 310, 311.

73 Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", III, 824-825.

74 Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 37, 41, 51, 83; Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı" III, 824-825; Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, s. 233, 234.

75 Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, XVI, 12.

diği bu serbestlik ve hürriyet ile talebeleri de bu mecliste hocalarına katılmadıkları mevzularda itirazda bulunmuşlar, onun fetvalarının aksine görüş beyan edebilmişlerdir. Ebu Hanife, akademisindeki bu çok sesliliğe şaşırırlara ve bunu dile getirenlere “bizim meclisimizde insanlar susturulmaz”⁷⁶ şeklinde cevap vererek, serbest düşüncenin kendisi ve ilim halkası için ne kadar önemli olduğunu vurgulamıştır. Yine kaynaklarda Ebû Hanîfe’nin bu tutumuna misal olarak şu ifadeler yer verilmiştir: “*Ebû Hanîfe’nin talebelerinden Âfiye b. Yezid el-Kâdi gelmediğinde, “Âfiye gelinceye kadar meseleyi gündemden kaldırmayın” buyururdu. Âfiye gelip onlara muvafakat ederse Ebû Hanîfe “meseleyi yazın”, aksi halde “meseleyi yazmayın” derdi.*”⁷⁷

Ebû Hanîfe’nin akademisinde her talebesini dinlemesi, onlarla istişare etmesi, kimi zaman onların görüşlerine katılması suretiyle uyguladığı metot, Türklerde özellikle devlet yönetiminde söz konusudur. Türk kağanları, devlete ait işlerde kararları tek başına almamıştır. Zira eski Türk devletlerinde siyasi, ekonomik, askeri, sosyal ve kültürel konulardaki sorunların serbest bir ortamda görüşüldüğü, tartışıldığı ve karara bağlandığı “toy”, “kengeş”, “ternek” ve “kurultay” gibi adlar verilen meclisler vardı.⁷⁸

Bununla birlikte Ebû Hanîfe’nin sıklıkla vurguladığı devlet otoritesi Türkler’in devlet anlayışı ile uyuşmaktaydı. Mesela ihya-i mevât (ölü arazilerin ihyası) konusunda diğer mezhepler “kim bir araziye ihya ederse onundur”⁷⁹ hadisiyle amel ederken, Ebû Hanîfe ise sonradan ortaya çıkabilecek karışıklıkları da dikkate alarak bu konuda devlet otoritesini temsil eden makam tarafından izin verilmesinin mülkiyet için şart olduğunu savunmuş ve arazilerin milletin ortak malı olduğunu vurgulamıştır.⁸⁰ Türklerde de ülke, belirli sınırları olan bir devlet arazisi ve bütün milletin ortak toprağı olarak kabul edilmiştir.⁸¹

Öte yandan Türklerde devlet için “baba” sıfatı kullanılır, toprak “devlet baba”nın koruduğı “ana vatan” şeklinde ifade edilirdi. Milletin de hayırlı bir evlat gibi babaya sadakati beklenirdi. Dolayısıyla Türk töresinde en ağır cezalar devlete isyan edenlere uygulanırdı.⁸² Hanefi mezhebinde de devlet düzenine büyük önem verilmiş, birçok mezhep gibi Hanefi mezhebi tarafından buğy (isyan) suçunun

76 Kevserî, *Fıkhu Ehli’l-Irak*, s. 56.

77 Kevserî, *Fıkhu Ehli’l-Irak*, s. 56.

78 Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneğı ve Teşkilatı”, III, 832.

79 Malik b. Enes, Muvatta, Akdiye, 5.

80 Ebû Yusuf, *Kitâbu’l-Harâc*, s. 64; Özdemir-Kıyık, *İslam Eşya Hukuku*, s. 72.

81 Ayrıntılı bilgi için bk. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, 221-223; Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, II, 28; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 235- 236, Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneğı ve Teşkilatı”, s. 824-825.

82 Arık, “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar 1. Suçlar ve Cezalar”, s. 7 de 18 no’lu dipnot, s. 34; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 220-223.

cezası ölüm olarak ifade edilmiştir.⁸³ Bununla birlikte Ebû Hanîfe gerek Emevî döneminde gerekse Abbasi döneminde yanlış gördüğü hususlarda eleştirilerde bulunmuş ancak her zaman devlet otoritesine saygıyı ve bağlılığı savunmuştur.⁸⁴

Diğer taraftan Şafiilerin aksine⁸⁵ Hanefi hukuk doktrininde devlet başkanının nesep olarak Kureyş'ten olma şartı aranmadığı gibi müctehid olmasının da şart koşulmamış olması Türkler açısından büyük önem arz etmiştir.⁸⁶ Bu konuda Hanefi fakihlerinden Tarsûsî, Şâfiî hukuk bilginlerinin çoğunun, devlet başkanının müctehid ve Kureyşli olması şartını ileri sürdüklerini, böyle bir şartın ne Türklerde ne de Arap olmayan başka unsurlarda bulunmadığını, dolayısıyla bu açıklamaya göre Türklerin devlet yönetimi gibi kadılık ve benzeri vazifeler almasının da önünün kapanacağını belirterek, bu düşüncenin açıkça yanlış ve sakıncalı olduğunu ifade etmiştir. Tarsûsî bu yüzden Hanefi mezhebinin Türklerin yönetimi açısından daha uygun ve elverişli olduğunu savunmuştur.⁸⁷ Tarsûsî eserinde ayrıca;

- Ebû Hanîfe'ye göre;

- toprak vergisine tabi (harâc) arazisi bulunan bir kimsenin bu toprağı işleyerek haracını vermekten aciz olması durumunda, toprak sahibi ister razı olsun ister olmasın, devlet başkanının o araziye başkasına kiraya verip gelirinden vergi (harâc) alma yetkisi bulunmasının,
- bir yer fethedildiğinde devlet başkanının, o yerin arazilerini eski sahiplerine bırakıp, kişi başına cizye vergisi koyarak, savaşa katılan askerler arasında taksim etmeyebilmesinin,
- devlet başkanının tâzir cezasını gerektiren bir suç fiilini işleyen kişiyi cezalandırırken, bu kişinin ölmesi durumunda diyet verme yükümlülüğü söz konusu olmamasının,
- bir kimsenin kullanılmayan bir toprağı devlet başkanının izniyle işlemesi (ihyâ) durumunda o arazinin mülkiyeti için devlet başkanının izninin şart koşulmasının
- devlet başkanının, kamu menfaati söz konusu olduğunda, fakirlere toplanmış olan zekâtın aynî olarak değil de nakdî bedelini veya karşılığını verme yetkisine sahip olmasının,

83 Kâsânî, *Bedâi'u's-Senâi'*, VII, 140,141; Bilmen, *Hukuk-u İslâmiyye ve İstalahâtü Fıkhiyye Kâmûsu*, III, 411.

84 Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *DİA*, X, 141.

85 Bk. Mâverî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 6.

86 Tarsûsî, *Tuhfetü't-Türk*, s. 65.

87 Tarsûsî, *Tuhfetü't-Türk*, s. 65; Ayrıca bk. Kılıç, "Türk Hukuk Tarihinde Devlet Teorisinin Mezhep Doktrini Çerçevesinde Temellendirimi - Tarsûsî'nin Tuhfetü't-Türk Adlı Eseri Çerçevesinde Bir Analiz-", s. 122, 123.

- Hanefilerin mezhep görüşüne göre, devlet başkanının ordunun mali açıdan takviye edilmesine ihtiyaç duyduğunda zenginlerin mallarından yeter miktarı devlet zoru ile alabilmesinin, devlet yönetimi açısından Hanefi mezhebinin tercih edilmesinin gerekçelerinden bazıları olduğunu ifade etmiştir.⁸⁸

Yine Hanefi Fakihlerinden Bâbertî de en-Nuketü'z-Zarife adlı eserinde Hanefiliği benimsemenin ve üzerinde sebat etmenin gerekçelerinden biri olarak, sultanın azli ile ilgili Hanefi içtihadından bahsetmiştir. Babertî, Ebû Hanîfe'ye göre devlet başkanının büyük bir günah işlediğinde veya küçük bir günahta ısrar ettiğinde azledilemeyeceğini, Şâfiî'ye göre ise azledileceğini, Şâfiî'nin bu görüşü ile uygulama yapılması hâlinde fitne, fesat ve kargaşanın meydana geleceğini belirtmiştir. Bununla birlikte Babertî, eserinde Türk-Memlûk Devleti Sultanına seslenerek, diğer Türk memleketlerinde olduğu gibi yine Türklerin hâkim olduğu Mısır'da da Hanefi mezhebinin hâkim kılınması gerektiğini bir takım gerekçelerle ortaya koymaya çalışmıştır.⁸⁹

VIII. Türklerin Kurduğu Devletlerde Hanefiliğin Resmi Mezhep Sayılması

Abbasiler hariç Hanefiliği resmi mezhep olarak kabul eden devletlerin neredeyse tamamı Türk devletidir. Samaniler, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular ve son olarak da Osmanlı'nın Hanefiliği resmi mezhep kabul etmesi Hanefiliğin başta Türkler arasında olmak üzere dünya üzerinde geniş bir bölgeye yayılmasına sebep olmuştur.

Kuvvetli bir görüşe göre Oğuz Türklerinin bir kolu, bir diğer görüşe göre ise Fars kökenli oldukları kabul edilen ve VIII. Yüzyılda Müslüman oldukları bilinen Samanilerin⁹⁰ hem Abbasilere karşı hem de diğer emirliklere karşı daha güçlü ve kalıcı olabilmenin yolu olarak bölge halkının güven ve desteğini kazanma adına Hanefiliği destekleme yoluna gittikleri ve bu desteğin devletin yerleşik bir politikası olduğu anlatılmaktadır.⁹¹ Bununla birlikte Semerkant ve Buhara'yı yönetim merkezi haline getiren Samanilerin Hanefi fıkıh alimlerine destek vermeleri, bu bölgelerde canlı ilmi faaliyetlerin oluşmasında etkili olmuştur.⁹²

88 Tarsûsî, *Tuhfetü't-Türk*, s. 65-69.

89 Bâbertî, *en-Nuketü'z-Zarife fî Tercihî Mezhebi Ebî Hanîfe*, s. 69, 71.

90 Makdisî *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 339.

91 Makdisî *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 339; Karadaş, "Semerkand Hanefi Kelam Okulu Mâtürîdîlik", s. 65.

92 Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 116-130; Kevserî, *Hüsni't-Tekâdî*, s. 70-72.

Sâmânî Devleti'nin çözülmesi sonucu Maverâünnehir ve Horasan arasındaki siyasi birlik parçalanmış; Horasan'a Büveyhîler, Maverâünnehir'e ise Karahanlılar hâkim olmuş,⁹³ Hanefiliği benimseyen Karahanlılar bu bölgede Hanefi fakihlerin ilmi çalışmalarını oldukça desteklemişlerdir.⁹⁴

Hanefî mezhebinin yayılmasında özellikle Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin rolü oldukça büyüktür. Anadolu'ya Hanefiliğin geçişini sağlayan Selçuklu devletinin sultanları Hanefilik Mezhebine oldukça bağlı olmakla birlikte fethettikleri bölgelerde yaşayan Şafiileri de dikkate alarak bazı Şafii devlet adamlarını vezir olarak görevlendirmişler ve Şafii mezhebi üzerine eğitim verilen medreseler de kurmuşlardır. Ancak her halükârda Selçuklu sultan ve devlet adamlarının Hanefiliği destekleme politikası hiçbir zaman değişmemiştir.⁹⁵

Hanefiliğin merkezinin Osmanlı devleti olması ile doğu menşeli Hanefi fakihleri özel olarak İstanbul'a davet edilmiş, onların gerek adliye gerekse eğitim öğretim teşkilâtında ve saray çevresinde söz sahibi olması ile Osmanlı'da Mâverâünnehir Hanefî fıkıh geleneği açık bir hâkimiyet kurmuştur. Osmanlı'da da kadıların Hanefî mezhebine mensup kişilerden seçilmesi ve mahkemelerde ağırlıklı olarak Hanefî fıkının uygulanması geleneği devam etmiştir. Anadolu ve Rumeli'deki Osmanlı mahkemelerinde, XVI. yüzyıla gelinceye kadar hukukî birlik ve istikrarı sağlayabilmek için ağırlıklı olarak Hanefî mezhebi uygulanmış, sosyal ihtiyacın ve hakkaniyet hukukunun gerektirdiği bazı durumlarda ise zaman zaman diğer mezheplerin görüşlerinden de faydalanılmıştır.⁹⁶ Esasında Abbasî devletinde olduğu gibi Müslüman Türk devletlerinde de Hanefilik devletin işini kolaylaştırmış, Hanefi hukuk doktrini, siyasi otoriteler için çok önemli olan hukuki mevzuatı sistemli bir biçimde ortaya koyarak, söz konusu devletlerin bu yöndeki ihtiyacını da gidermiştir.

SONUÇ

Toplumda yerleşik örf ve âdetlerin, genel temayül ve sosyokültürel şartların, o toplumun bir fıkıh mezhebine yatkınlığını zorlaştırabildiği gibi kolaylaştırabilmesi de mümkündür. Hanefilik, dinin amelî yönünün anlaşılmasında re'y ve içtihadı ayrı bir önem atfederek, Hicaz-Arap toplumunun baskın örf ve telakkilerini kıs-

93 Karadağ, "Semerkand Hanefi Kelam Okulu Mâtürîdilik", s. 65.

94 Kavakcı, *XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavera' al-Nahr İslam Hukukçuları*, s. 305.

95 Azimi, *Azimi Tarihi*, s. 13; Kara, "Selçuklu Türkleri'nin Mezhepler Arası Barışı Sağlamaya Yaptıkları Katkıları", s. 383.

96 Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 111, 112; Bardakoğlu, "Hanefi Mezhebi", *DİA*, XVI, 6, 7.

men yumuşatan ve farklı muhitlerce daha kolay benimsenebilen bir anlayışı temsil etmiştir. Hanefiliği benimseyen diğer topluluklar gibi Türklerin de bu mezhebi kendi örf, âdet ve tabiatlarına daha uygun bulmuş olmaları muhtemeldir.

Türkler Müslüman olduktan hemen sonra buldukları coğrafi konum itibarıyla Hanefiliğin neşet ettiği Bağdat bölgesiyle daha çok etkileşimde bulunmuşlardır. Bunun yanında Abbasi devletinin kurumlarında Türklerin oldukça etkin olması ve Türk nüfusun yoğun olduğu bölgelere atanan kadıların genellikle Hanefi fakihlerden seçilmesi, Türklerin Hanefiliği daha yakından tanımasını sağlamıştır. Diğer taraftan hem re'y ekolü temsilcisi Ebû Hanife'nin ve taraftarlarının hem de Türklerin Araplar tarafından mevâlî olarak görülmesi, Ebû Hanife ve öğrencilerinin Araplarla, Arap olmayan Müslümanlar arasında yapılan ayrımcı tutuma karşı çıkması, Hanefi fakihlerinin İslam'a yeni giren toplulukların bölgesel şartlarını, örf ve adetlerini dikkate alarak ictihadî faaliyetlerde bulunması, Türkleri Hanefi mezhebine daha çok yaklaştırmıştır. Bunlarla birlikte, Hanefi mezhebini ve Türklerin devlet ve siyaset anlayışlarının örtüşmesi, fertlerin temel hak ve hürriyetlerinin korunmasına Hanefiler tarafından daha çok önem verilmesi, Müslüman Türk devletlerinde Hanefiliğin resmi mezhep olarak kabul edilmesi gibi birinci veya ikinci derecede etkili birçok sebebin Hanefi mezhebinin Türkler tarafından benimsenmesinde etkili olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Açıkgöz, Özkan, "Fıkıh Kelam ve Tasavvuf Alanında Hanefilik, Maturidilik ve Yeseviliğin Türk Müslümanlığı Zaviyesinden Tahlili", *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 20 (2002), 25-55.
- Ağır, Abdullah Mesut-Şen, Mehmet Emin, "Abbâsi Dönemi Önemli Türk Komutanlarından Boğa Es-Sağır", *Turkish Studies Dergisi*, c. 7/3 (2012), 13-20.
- Aksoy, İlhan, "Türklerde Aile ve Çocuk Eğitimi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 4, sy. 16 (2011), 11-20.
- Aktan, Hamza, "Âkile" Maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: 1989, II, 248-249.
- Ametbek, Dinmuhammed "Türk Dünyası'nda Jeopolitik Öznelerin Devamlılığı ve Etkileşimi", *Continuity and Interaction of the Geopolitical Subjects in Turk World*, c. 2/2 (2018), 143-168.
- Apaydın, Yunus, "Ebû Hanife'nin Reyciliğinin Anlamı", *Devirleri Aydınlatan Meşâle, İmam-ı Azam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, Eskişehir: 28-30 Nisan 2015, 135-137
- Arık, Feda Şamil, "Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar 1. Suçlar ve Cezalar", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 17, sy. 28 (1995), 1-50.
- Arıkan, Adem, "İslam Dünyasının Mezhep Haritası ve Nüfus Dağılımı", *Journal of Islamic Research*, c. 29/2 (2018), 348-379.
- Atar, Fahrettin, "Kadı" Maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2001, XXIV, 66-69.

- Aybakan, Bilal, “Şâfiî Mezhebi” Maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: 2010, XXXVIII, 223-233.
- Aydın, M. Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: Hars Yayıncılık, 1995.
- Aydınlı, Osman, “Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 2, sy. 3 (2003), 1-26.
- Aynî, Bedruddin Ebu Muhammed, *Umdedü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Azîmî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ali, *Azîmî Tarihi*, çev. Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1998.
- Azîmî, Mehmet, Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu (Hassa Ordusu), *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 4, sy. 2 (2002), 29-48.
- Bâbertî, Ekmelüddin, *en-Nuketü'z-Zarîfe fî Tercîhi Mezhebi Ebî Hanîfe*, el-Memleketü's-Suudiyye, 1997.
- Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, nşr. Beşşâr Avvâd, Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002.
- Bardakoğlu, Ali, “Hanefi Mezhebi” Maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: 1997, XVI, 1-21.
- Barthold, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. Dursun Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.
- Bedir, Murteza, “Hanefi Mezhebinin Abbasi Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması”, İstanbul: *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selam) Uluslararası Sempozyum*, 2011, 65-97.
- , *Buhara Hukuk Okulu*, Ankara: İsam Yayınları, 2014.
- , “Ebû Hafis el-Kebîr” Maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: 2016, Ek-1 cilt, 366-368.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya Câbir, *Fütûhu'l-Bıldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1987.
- Bezzâzî, Hâfîzüddîn Muhammed b. Muhammed *Menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam*, b.y., 1981.
- Bilmen, Ömer Nasûhî, *Hukuk-u İslâmiyye ve İstîlâhâtı Fıkhiyye Kâmûsu*, İstanbul: Bilmen Basım Yayınevi, 1985.
- Cessas, Ebu Bekir Ahmed er-Razî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Beyrût: Dâru'l-Marife, 1993.
- Dadan, Ali, *İslam Tarihinde Türkler (Câhiliye Döneminden Emevîler'in Sonuna Kadar)*, Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Dönmez, İbrahim Kâfi, “Örf” Maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: 2007, XXXIV, 87-93.
- Düserî, Müslim b. Muhammed, *Umûmü'l-Belvâ*, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2000.
- Ebû Yusuf, Ya'kub b. İbrâhîm el-Küfî, *Kitâbu'l-Harâc*, thk. Hasan Abbâs, Beyrut: y.y., 1985.
- Ebu Zehra, Muhammed, *İslam'da Fikhî Mezhepler Tarihi*, çev. Abdulkadir Şener, İstanbul: Hisar Yayınevi, ts.
- , *Ebû Hanîfe*, çev. Osman Keskiöğlü, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1970.
- Gökâlp, Ziya, *Türk Tôresi*, İstanbul: İnkılap Yay., 1977.

- Göl, Yavuz Selim, "Abbasiler Döneminde Kâdî'l-Kudâtlık", *Karadeniz Teknik Üniversitesi Dergisi*, c.5, sy.1 (2018), 11-59.
- Güngör, Harun- Günay, Ünver, "XIX. YY'dan Günümüze Türk Dünyası ve İslâm", *Yeni Türkiye*, sy. 95, (2017), 298-331.
- Hafif, Ali, *Esbabu İhtilafî'l-Fukaha*, Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1996.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut: Dâru Sadr, 1957.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm'da Devlet İdaresi*, İstanbul, 1963.
- , *İslam Hukuk Etüdüleri*, İstanbul: Bir Yay., 1984.
- İbn Abdilber, en-Nemerî, *Câmi'ü Beyânî'l-İlm ve Fazlihi*, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- , *el-İntika*, Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1350.
- İbn Âbidîn, Muhâmmed Emin, *Reddu'l-Muhtar*, Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 2000.
- , *Mecmûatü Resâilü İbn Âbidin*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.
- İbn Haldun, Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tünisî, *Mukaddime*, çev. Z. Kadiri Urgan, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay., 1989.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefâyâtü'l-A'yân*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sadr, 1969.
- İbn Melek, Abdullatif b. Abdilaziz, Şerhu *Menâri'l-Envâr*, İstanbul: y.y., 1319.
- İbn Nüceym, Zeynülabidin b. İbrahim, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, Beyrüt: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1980.
- İbnu'l-Esir, İzzeddin, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.
- İbnu'l-Humâm, Kemâluddîn Muhâmmed b. Abdulvâhid, es-Sivâsî, Şerhu *Fethi'l-Kadîr*, Beyrüt: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- İsferâyini, Ebû Muzaffer, *et-Tabîr fi'd-Dîn*, Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1983.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Yay., 2003.
- Kahraman, Abdullah, "Ebû Hanîfe'nin İctihatlarında İnsan Hürriyetine ve Onuruna Verdiği Önemi Gösteren Bir Örnek -Sefihin Hacir Edilememesi-", *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 15, sy. 1-2 (Ebû Hanîfe Özel Sayısı), (2002), 247-253.
- Kara, Seyfullah, "Selçuklu Türkleri'nin Mezhepler Arası Barışı Sağlamaya Yaptıkları Katkıları", *İsparta: Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, 2007, 379-394
- Karadaş, Çağfer, "Semerkand Hanefî Kelam Okulu Mâtürîdîlik", *Usul İslam Araştırmaları Dergisi*, sy. 6, (2006), 57-100.
- Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ud, *Bedâiu's-Senâi' fi Tertibiş-Şerâi'*, Beyrut: Dâru'l-Kitabî'l-İlmiyye, 1986.
- Kavakçı, Yusuf Ziya, *XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavara' al-Nahr İslam Hukukçuları*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, 1976.
- Kevserî, Muhammed Zahid, *Fıkhu Ehli'l-Irak ve Hadisuhum*, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Beyrüt: Mektebeü'l-matbûati'l-islamiyye, 1390.
- , *Hüsnü't-Tekâdi fi Sireti'l-İmâm Ebî Yusuf el-Kadî*, Kahire: Dâru'l-Emvâr, 1948.
- , *Te'nibü'l-Haţib*, b.y., 1942.

- Kılıçer, M. Esat, "Ehl-i Re'ý" Maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: 1994, X, 520-524.
- Kitapçı, Zekeriya, *Orta Doğuda Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1987.
- Koca, Ferhat, "Mezhep" Maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: 2004, XXIX, 537-542.
- , İslam Hukuk Usulünde Daraltıcı Yorum Metodu Olarak Tahsis, *İslami Araştırmalar Dergisi*, c.16, sy.3 (2003), 430-443.
- Koca, Salim, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002.
- , "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002, III.
- Koyuncu, Mevlüt, *İkinci Hazreti Ömer*, İstanbul: Boğaziçi Yay., 1996.
- Köse, Saffet, *İslam Hukukuna Giriş*, İstanbul: Hikmetevi Yay., 2012.
- Kutlu, Sönmez, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Ankara, 2000.
- , "Orta Asya'da Türkler ve İslam Tasavvuru", *Orta Asya'da İslam*, Ankara-Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2012.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*, nşr. M.J. De Goeje, E.J. Brill, 1906.
- Mâverdi, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Beyrût: Dâru'l-Fıkr, ts.
- Merginânî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebubekr, *el-Hidâye*, Beyrut: Dâru'l-Erkam, ts.
- Mevsilî, Ebu'l-Fadl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmud, *el-İhtiyâr li Ta'lîli'l-Muhtâr*, Kahire: Matbaatü'l-Halebî, 1937.
- Müderriş, Muhammed Mahrûs Abdüllatif, *Meşâyihi Belhî mine'l-Hanefiyye ve mâ İnfereğü bihi Mine'l-Mesâ'ili'l-Fıkhîyye*, b.y., 1977.
- Neşâhî, Ebubekir Muhammed b. Ca'fer, *Tarihu Buhârâ*, Kahire: Dâru'l-Meârif, 1965.
- Onat, Hasan, "Mezhep Kavramı ve Mezheplerin Doğuş Sebepleri", *Oş İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 5 (2005), 11-36.
- Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1981.
- , *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay., 2001.
- Özdemir, Recep- Kıyık, Harun, *İslam Eşya Hukuku*, İstanbul: Hiperyayın, 2019.
- Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1990.
- Pala, Ali İhsan, *İslam Hukukunda İhtiyat İlkesi*, Ankara: Fecr Yay., 2009.
- Saymerî, Hüseyin b. Ali, *Ahbârü Ebû Hanîfe ve Ashâbih*, Beyrut: Âlemü'l Kutub, 1985.
- Semerkindî, Ebu'l-Leys, *Kitâbu'n-Nevâzil*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 2067.
- Semânî, Abdülkerim b. Muhammed, *el-Ensâb*, nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, Kahire, 1400/1980.
- Serahsî, Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed, *el-Mebsût*, thk. Halil Muhyiddîn el-Mîs, Beyrût: Dâru'l-Fıkr, 2000/1421.

- Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihâl*, Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1404.
- Şener, Mehmet, *İslâm Hukukunda Örf*, İzmir: Öğrenci Basımevi, 1987.
- Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 1985.
- Şirâzî, Ebû İshak, *Tabakâtu'l-Fukaha*, thk. İhsan Abbas, Beyrût: Dârü'r-Râidi'l-Arabî, 1970.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Müluk*, thk. Muhammed Ebu'l Fazl İbrahim, Beyrut: Dâru Suveydân, 1966.
- Tarsûsî, Ebû İshâk Necmüddîn İbrâhîm, *Tuhfetü't-Türk fîmâ Yecibü en Yu'mele fi'l-Mülk*, nşr. Rıdvân es-Seyyid, Beyrut: Dâru't-Talia, 1992.
- Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları*, İstanbul: Simurg Yay., 1995.
- Turan, Osman, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul: Turan Neşriyat, 1971.
- Uzunpostalcı, Mustafa, "Ebû Hanife" Maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: 1994, X, 131-138.
- Ya'kubî, Ahmed b. İshak, *Kitâbu'l-Buldân*, b.y., 1964.
- Yaman, Ahmet, "Fıkıhın Sosyolojik Yürürlüğü Bağlamında Fetvada Değişim", *Diyanet İlmî Dergi*, c. 2, sy. 50 (2014), 7-21.
- Yazıcı, Muhsin "Belh", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: 1992, V, 410-411.
- Yiğit, İsmail, "Mevâlî" Maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: 2004, XXIX, 424-426.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru 'Alâmi'n-Nübelâ*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986.
- , *Menâkibu'l-İmâm Ebî Hanîfe ve Sâhibeyh Ebî Yûsuf ve Muhammed b. el-Hasen*, nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî-Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, Beyrut: y.y., 1408.
- Zeylaî, Abdullah b. Yusuf b. Muhammed, *Nasbu'r-Râye li Ehâdisi'l-Hidâye*, thk. Muhammed Avvâme, Beyrut: y.y., 1997.